

УДК 327:556:182

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНДЕГІ СУ МӘСЕЛЕСІ

Азимбаева Аида Бахытжановна

azimbaevaab@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Халықаралық қатынастар факультеті, Аймақтану мамандығының 3 курс студенті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі-Ж.Нурбаев

Аумақтық тұрғыдан алғанда, Орталық Азия бүкіл Азия аймағының 10% - ын алады. Бұл шамамен 4,5 миллион шаршы шақырым. Оның құрамына бес егемен мемлекет кіреді: Қазақстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Қырғызстан және Тәжікстан.

Орталық Азия ауданының су ресурстары-билік үшін күресте салмақты дәлел.

Аймақтың өмір сүруінің бүкіл тарихи кезеңі мерзімді сипаттағы этникалық топтар арасындағы қақтығыстармен қатар жүрді. Бір қарағанда, проблемалар ұлттық келіспеушіліктер, мәдениеттердің ерекшеліктері, этникалық мүдделердің ерекшелігіне байланысты туындады. Қоғамдағы ашыту мен наразылық оның ең төменгі қабаттарында басталды. Қаржы манипуляторлары басқаратын БАҚ-тың шебер іс-әрекеттерімен жағдайды біртіндеп жылыту уақыт өте келе мемлекеттер арасындағы үлкен қақтығыстарға әкелді.

Тарихи оқиғаларды талдау Орталық Азиядағы проблемалардың шынайы себебі әрқашан ресурстарды басқару үшін күрес болғанын көрсетеді. Географиялық орналасу ерекшеліктері, күрделі климаттық жағдайлар – мұның бәрі Азия мемлекеттерінің өзара мүдделеріне негізделген жер және су байлықтарын бірлесіп басқаруды қажет етті. Сөзбен айтқанда, әр ел келісілген түрде әрекет етуге дайын екенін білдірді, бірақ іс жүзінде экономикалық көрпе өз аумағына үнемі тартылып отырды.

КСРО ыдырағаннан кейінгі кезең де ерекшелік болмады. Ескі жақсы жұмыс істейтін тетіктердің жойылуы және өзіңіздің өмірлік мүдделеріңізді дербес басқаруға деген ұмтылыс сөзсіз ішкі экономикалық қиындықтардың пайда болуына әкелді. Егер бұрынғы уақытта ресурстар үшін күрес әскери қақтығыстарда немесе табиғи апаттарда ұлттың өмір сүруінің қатал қажеттілігінен туындаса, бүгінде этностың жайлы өмір сүруі үшін күрес жүріп жатыр. Саяси күштер үшін аймақтың ресурстарын басқару үшін күрес қоғамды басқарудың және күштерді өз пайдасына бөлудің қуатты тетігі ретінде қарастырылады.

Орталық Азияның жаңа тарихы экономикалық меншік пен саяси билік үшін қатаң күреспен қатар жүреді. Бұл қарама-қайшылықтағы ең ықпалды дәлел-аймақтың су ресурстары.

Сумен жабдықтаудағы қиындықтар қайдан пайда болады
Аймақты қымбат ылғалмен қамтамасыз ету мәселесі әрқашан болған. Бірақ егер Кеңес заманында ол жоспарлы басқаруды қолдана отырып, ұлттық деңгейде шешілсе, қазір көрші елдердің іс-әрекеттерінің келісімділігі өте шартты болып көрінеді.

Бүгінде Орталық Азия мемлекеттерінде судың тұрақты тапшылығы байқалады. Сонымен қатар, жетіспеушілік екі бағытта таралады. Бұл, ең алдымен, халықтың қажеттіліктері үшін ауыз судың жеткіліксіз мөлшері, сондай-ақ облыстың халық шаруашылығындағы сумен жабдықтау проблемасы.

Орталық Азия өңірінің географиялық ерекшелігі гидрологиялық объектілердің бүкіл аумақта біркелкі орналаспауы болып табылады. Сонымен, мемлекет аумағында орналасқан жерлерді шартты түрде екі топқа бөлуге болады. Қырғызстан мен Тәжікстан аумағында өңірдің негізгі өзендерінің бастаулары орналасқан. Демек, олардың тұрақты қызығушылығы мен гидроэнергетикалық нысандарды салуға және дамытуға деген ұмтылысы.

Көршілер арасындағы қақтығыстың дамуы

Екінші топқа біріктірілген қалған мемлекеттер (Өзбекстан, Қазақстан, Түрікменстан) негізінен ойпатты аумақтарда орналасқан. Елдердің бірінші тобынан келетін су ағындарына жедел тәуелділік энергия тасымалдаушылармен өзара қамтамасыз етуді талап етеді. Үш ел үшін су тапшылығы шөлді аймақтардың өсуіне тікелей әсер етеді. Атап айтқанда, Қазақстанда жердің үштен екісінен астамы шөлдің билігінде. Түркімен шөл де едәуір орын алады облысы. Бұл елдерде топырақтың тозуы тоқтамайды, керісінше, тұрақты процесс бар.

Нәтижесінде мемлекеттердің екі тобы арасында жанжал туындайды. Қырғызстан мен Тәжікстанның су объектілері Сібір өзендерінің суларынан айтарлықтай ерекшеленеді. Олар су электр станцияларының тұрақты жұмысын қамтамасыз ете алмайды. Азия ГЭС-інің жұмыс істеу тетігі оны электр станциясының турбиналары арқылы өткізе отырып, қыста пайдалану үшін жазғы кезеңде су қоймаларында ылғалды сақтауды талап етеді.

Мемлекеттердің екінші тобы егіс алқаптарын суаруды жүзеге асыру үшін жаз мезгілінде су алуға аса мұқтаж. Бұл процесте ылғал жеткілікті болуы үшін қыста су қоймаларында үлкен жинақтар жасау керек. Нәтижесінде Тәжікстан мен Қырғызстан су қоймаларының жазғы қорларының арқасында өздеріне ғана жұмсалатын электр энергиясын өндіреді. Сонымен бірге Өзбекстанда жазда суару үшін су өте қажет, бірақ ел оны толық көлемде алмайды. Алынатын судың созылмалы жетіспеушілігінен ел негізгі экспорттық шикізат – мақта егісін қысқартуға мәжбүр.

Екінші топ елдері тарапынан Тәжікстан мен Қырғызстанға жасалған сөгісті түсінуге болады, бірақ бес мемлекеттің ішінде дәл осы екеуі ең кедей санатқа жататынын ұмытпау керек. Электр энергиясын экспорттаудан табыс алу үшін елдер энергетика саласын тиісті деңгейде тұрақты ұстап тұруы тиіс. Электр станцияларының жабдықтары жаңғыртуды және кеңейтуді қажет етеді, бірақ бұл, өкінішке орай, болмайды. Даму деңгейін көтеру үшін, әрине, мемлекеттерде жоқ Қосымша инвестициялық салымдар қажет. Нәтижесінде мемлекеттердің осы жұпындағы энергия өндірісі уақыт өте келе төмендей бастауы мүмкін.

КСРО кезіндегі аймақтың индустриалды дамуы. Кеңес өкіметінің күшімен Орталық Азияда суармалы жерлердің саны екі есе өсті, бұл аймақтың қосымша суаруға деген қажеттілігінің артуына әкелді. Мысалы, бір ғана Өзбекстанда суару арналарының ұзындығы екі жүз мың шақырымға жуық. Үш мың сорғы станциясы үздіксіз суды арнайы қоймаларға, сондай-ақ мақта мен күріштің кең плантацияларына жеткізеді.

Инновациялық әдістер жердің рельефтік ерекшеліктеріне байланысты бұрын адамдардан жасырылған су көздеріне еркін қол жеткізуге мүмкіндік берді. Осылайша, шөлді деп саналатын аумақтарды суару мүмкіндігі пайда болды. Өкінішке орай, бұл жерлер мал үшін тамаша жайылым ретінде қызмет еткені ескерілмеді. КСРО кезінде аймақтың халқы санының едәуір өсуі игерілген аумақтарды аяусыз басқарудың негізі бола алады. Алайда, аймақтың су мәселесі тұтастай алғанда жаңа жерлерді игеру әлі шешілген жоқ.

Кеңес өкіметі жылдарында Орталық Азияның гидрологиялық жүйесіне елеулі соққы жасалды. Индустрияландырудың белсенді дамуы, суару жүйелерінің құрылысы, егістік

жерлерді кеңейту әрекеттері (есте қаларлық тың жер) нәтижесінде бірқатар қайтымсыз процестерге әкелді. Жарқын мысал-Арал теңізінің тағдыры, ол бүгінде толығымен құрғады. Енді Азиядағы ең үлкен екі Амудария мен Сырдария өзендерінің бұрынғы ағымы едәуір таяз болды, ал өзен суы зиянды минералды тұздармен қаныққан.

Жалаңаш түбінде ашылған құмдар мен тұздар құрғақ желмен көптеген ондаған шақырымға таралады. Қарақалпақстанның аумағы шөлге айнала бастады, өмір сүруге мүлдем жарамсыз болды және адамдар оны жаппай тастай бастады. Орталық Азияның климаты құрғақшылықтың жоғарылауымен сипатталады, сондықтан аймақты суару үшін су ресурстарының болуы өте маңызды. Статистикалық деректерге сәйкес 2003 жылы ирригациялық процестерге ЖІӨ-ден қаражат жұмсалды: Қазақстанда 10%, Тәжікстанда 25%, Түркіменстанда 27%, Қырғызстанда 41%, Өзбекстанда 42% [1].

Өзбекстанда судың тұрақты тапшылығы халықтың оған қатты мұқтаждығына алып келеді. Орталықтандырылған сумен жабдықтау жүйесіндегі кез-келген ақаулықты қосымша ресурстарды тарту арқылы теңестіру мүмкін емес. Олардың мүлде жоқ.

Әлемдік деңгейдегі сумен жабдықтау мәселесі. Шын мәнінде, сумен жабдықтау проблемасы жаһандық сипатқа ие. Су ресурстарына қатысты күрделі жағдай Азия елдерінде ғана емес бар. Шын мәнінде, жер шары халқының үштен бірі тұщы сумен қамтамасыз етілген аумақтарда қажеттіліктің 25-50% ғана тұрады. Латын Америкасында, Африкада және Кариб бассейнінде таза ауыз судың жетіспеушілігі де зардап шегеді. Бірақ ең қиын жағдай Азия елдерінде. Жер шарының жалпы халқының жетпіс пайызға жуығы Азия елдерінде тұрады. Бұл ретте оларда су ресурстарының болуы 40% - дан аспайтын белгіде тұр.

Ауыз судың жетіспеушілігі және оның халық арасында біркелкі бөлінбеуі жалпы адамзаттық проблема туғызады. Адамдардың өмірлік белсенділігінің қарқыны он жарым жылдан кейін жер тұрғындарының жартысы тұщы сусыз қалатындығына әкеледі. Әсіресе, бұл проблема аграрлық шаруашылық есебінен өмір сүретін экономика деңгейі төмен елдерге әсер етеді. Мұндай мемлекеттерде судың негізгі бөлігі, әдетте, суару қажеттіліктеріне жұмсалады.

Экономикалық қызметтен басқа, жаһандық жылыну процесі ауыз су қорын азайтуға айтарлықтай әсер етеді. Орталық Азия елдеріне қатысты ғылыми зерттеулердің деректері бойынша алдағы онжылдықта жауын-шашын көлемінің төмендеуімен бірге қоршаған орта температурасының тұрақты жоғарылауы күтіледі деп сеніммен айтуға болады. Нәтижесінде өзен ағындарының ресурстары айтарлықтай төмендейді.

Өңірді дамытудың болашағы зор. Оқиғалардың одан әрі дамуын болжау қиын емес. Су ресурстарының сөзсіз азаюы жанжалдардың пайда болуына және өңірдің жекелеген экономикалық салалары арасындағы қайшылықтардың дамуына тікелей әсер ететін болады. Тиісінше, жекелеген мемлекеттер арасындағы қатынастардың шиеленісуі болады.

Орталық Азияда су тапшылығы проблемасы бұрыннан ішкі сипатқа ие бола қойған жоқ. Өкінішке орай, аймақ елдері көршілеріне қатысты түйеқұс позициясын алып, тек өз мүдделері үшін әрекет етуді жалғастыруда.

Әділдікпен айта кету керек, Кеңес Одағы ыдырағаннан бері жаңадан құрылған мемлекеттер су ресурстарын басқару тәртібін құлаған державадан алған түрінде сақтау қажеттілігі туралы өзара келіскен. Орталық Азия державалары басшыларының көптеген кездесулері су проблемаларын бірлесіп шешу үшін күш-жігерді біріктіру әрекеттеріне арналды. Өкінішке орай, көптеген ұсыныстар мен келісімдер тек қағаз жүзінде қалды.

Аймақтың негізгі мәселелері. Орталық Азиядағы ағымдағы ахуалды жалпы талдау өңірдің үш негізгі проблемасын бірінші қатарға шығарады.

Мәселен, қыс мезгілінде энергия тасығыштардың жетіспеушілігінен бірінші топ елдері электр энергиясына өз қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін қоймалардан суды ағызуға тура келеді. Нәтижесінде, жаз мезгілінде Қырғызстан мен Тәжікстан шектес мемлекеттердің аумағына су беруді шектейді. Осындай "әткеншектің" нәтижесі екі елдің топтары арасындағы қарым-қатынастардағы шиеленістің артуы болып табылады.

Экологиялық мәселені шешу. Бұл тақырып өте кең және жеке және жан-жақты қарауды қажет етеді.

Мәселе Орталық Азияның барлық елдеріне қатысты, себебі өңірде су қоймаларының үнемі ластануы жүріп жатыр. Мұның бір себебі - ыстық климат, бірақ адамның іс-әрекеті нәтижесінде одан да көп зиян келеді. Судың сапасы мен құрамының күрт нашарлауына өзендерге және құрамында су бар коллекторлы-дренаждық желілерге тұрақты ағызу тікелей әсер етеді:

- өнеркәсіптік қалдықтар;
- ауыл шаруашылығында пайдаланылатын улы химикаттар мен пестицидтер.

Аймақтың су-экологиялық проблемасына үлкен әсер еткен тағы бір себеп – суармалы жерлер құрылымының өзгеруі. Мақта және күріш егістерін (ылғал сүйгіш дақылдарды) көпжылдық өсіру су ресурстарын көп мөлшерде тұтынуды талап етеді.

Бақылаусыз су алу көптеген ондаған жылдар бойы су объектілерінің құрғауына және сәйкесінше топырақ құнарлылығының төмендеуіне, жайылымдық жерлердің жоғалуына және жалпы халықтың өмір сүру сапасының нашарлауына әкелді. Бұл кеңес заманында Сібір өзендерінен Азия аймағына су жіберу идеясын тудырған су қоймаларын ағызу мәселесі болды. Орталық Азияның таулы бөліктерінде су қоймаларын құру және бөгеттер салу су қоры мен энергиямен жабдықтауға қатысты көптеген маңызды мәселелерді шешуге мүмкіндік берді. Бірақ екінші жағынан, бұл жаңа проблемаларды тудырды:

- су басқан аумақтардан адамдардың жаппай көшуі;
- шаруашылық аумақтар мен жайылымдардың жоғалуы;
- сейсмикалық белсенділіктің күшеюі.

Су жағдайын жақсарту бойынша ұсыныстар

Бүгінгі таңда Орталық Азияны сумен жабдықтау проблемасы тұтастай өңір бойынша жағдайды тұрақсыздандыратын елеулі экономикалық және экологиялық факт болып көрінеді. Қиын жағдайдың шешімін барлық көрші елдерге қатысты қарау керек. Сіз жағдайдың өзгеруіне келесідей әсер ете аласыз:

- мақта мен күріш дақылдарын едәуір қысқартып, оларды аз гигрофильді дақылдармен алмастыра отырып, ауыл шаруашылығын түбегейлі қайта құру;
- суару жүйелерін қазіргі заманғы, түбегейлі жаңа жүйелерге ауыстыру, бұл суды тұтынуды едәуір азайтуға мүмкіндік береді;
- жаңа тазарту құрылыстары мен тұщыландыру қондырғыларын салу;
- коллекторлық-дренаждық жүйелерді реконструкциялау және жаңғырту;
- өнеркәсіптік өндірісте су үнемдеу және қайтарымды технологияларды белсенді түрде енгізу қажет.

Аталған шаралар оларды қолданумен қатар әлеуметтік сипаттағы проблемалар да шешілген жағдайда нәтиже береді. Ұсынылған әрекеттерді әртүрлі салалардың мамандары жүзеге асыруы керек. Білікті кадрлардың жетіспеушілігі Орталық Азия елдеріндегі білім деңгейіне назар аудару қажеттігін көрсетеді. Тәжірибе алмасу және кадрларды оқыту үшін басқа елдерден тәжірибелі мамандарды тарту да жаман емес.

Ұсынылған шараларды іске асыруға айтарлықтай қаржылық инвестицияларды ескере отырып, аймақты сумен жабдықтау мәселесін шешу болашақтың ісі екенін түсіну керек. Бұл болашақтың жақындауы толығымен басқарушы биліктің қолында. Келісімдерге қол жеткізу, ымыралы шешімдер қабылдау, көршілерімен серіктестікке негізделген жалпы мәселелерді шешуде бірлескен күш – жігер-бұл мақсаттарға жетудің көзі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сәрсенқұлов Ж. Су ресурстары — бірлескен құқықтық қорғау // Еуразиялық интеграция: экономика, құқық, саясат. 2011. № 10. С. 140-142.
2. Торопыгина А.А. Орталық Азиядағы трансшекаралық Халықаралық жобалар және оларға Ресейдің қатысуы // Еуразиялық интеграция: экономика, құқық, саясат. 2014. № 1. С. 142-148.
3. Орталық Азиядағы су ресурстарына климаттың өзгеруінің әсері, баяндама, Еуразиялық даму банкі Алматы, 2009.

4. Каражанов З. Вода в Центральной Азии приобретает рыночную ценность [Электронный ресурс]. URL <https://www.ritmearasia.org/news--2018-09-02--voda-v-centralnoj-azii-priobretaet-rynochnuju-cennost-38312> (дата обращения: 03.12.2018)
5. Орталық Азия: су және қалқығыс , есеп № 34 International Crisis Group МГПК-Азия, Ош / Брюссель, 2002.
6. Priscoli, Jerome Delli and Wolf Aaron T. Managing and Transforming Water Conflicts, Cambridge University Press, New York, 2009.
7. Жильцов С., Зонн И.. Су үшін күрес // қауіпсіздік индексі. - Т. 14. - № 3 (86). - М., 2009.